

Identifying the Dimensions of Social Needs in Sahifah Sajjadiyah

Hamidreza Ebrahimi *

Hojjat Vahdati **

Reza Sepahvand ***

Mahmoud Reza Ismaili ****

Abstract

The need for social life contains an important part of human life, which must be considered in the organization as a component of the social environment. The reason for this underlies the fact that one of the most important factors for improving productivity in the organization encloses the ability to create effective motivation in employees on the basis of the recognition of human needs. On the other hand, cultural differences, damages caused by resorting to Western motivational models, the need to increase productivity and the deficiencies of motivational tools in Iranian organizations suggest that the local models be provided to recognize human needs and motivation based on Islamic culture. Hence, in line with this objective, Sahifah Sajjadiyah is used as a data resource of this research in order to compile the model. Max Kyoda software was used for data analysis of this thematic analysis research. Having explored the data set, a new model of needs based on Islamic culture was designed under the title of the needs for social life, the ten components of which provided a distinguished definition of human resource needs.

Keywords: *Need, motivation, social needs, Sahifah Sajjadiyah, social life.*

* PhD candidate in human resource management, Faculty of Economics and Administrative Sciences, Lurestan University, Researcher at Qom University ebrahimi313@gmail.com

** Corresponding author: Associate professor at the Faculty of Economics and Administrative Sciences, Lurestan University, Khorramabad, Iran vahdati.h@lu.ac.ir

*** Associate professor, Faculty of Economics and Administrative Sciences, Lurestan University, Khorramabad, Iran sepahvand.re@lu.ac.ir

**** Associate Professor, Faculty of Economics and Administrative Sciences, Lurestan University, Khorramabad, Iran dr.mr-esmaeili@yahoo.com

شاپا چاپی: ۶۹۸۰-۲۲۵۱
شاپا الکترونیکی: ۵۲۳۴-۲۶۴۵

نشریه علمی
«مدیریت اسلامی»

(بهار ۱۴۰۰، سال ۲۹، شماره ۱: ۵۷-۳۳)

شناسایی ابعاد نیازهای اجتماعی در صحیفه سجادیه

حمیدرضا ابراهیمی*

حجت وحدتی**

رضا سپهوند***

محمودرضا اسماعیلی****

دریافت مقاله: ۱۳۹۹/۰۶/۱۶

پذیرش نهایی: ۱۳۹۹/۱۱/۱۱

چکیده

نیاز به حیات اجتماعی، بخش مهمی از زندگی انسان است که توجه به آن در سازمان به‌عنوان یکی از اجزای محیط اجتماعی، ضروری است. علت این مسئله این است که یکی از مهم‌ترین عوامل ارتقای بهره‌وری در سازمان، توانایی ایجاد انگیزش مؤثر در کارکنان بر اساس شناخت نیازهای انسان است. ازسوی دیگر تفاوت‌های فرهنگی، آسیب‌های ناشی از استفاده از الگوهای انگیزشی غربی، ضرورت افزایش بهره‌وری و ضعف ابزارهای انگیزشی در سازمان‌های ایرانی ایجاب می‌کند تا الگوهای بومی برای شناخت نیاز و انگیزش انسانی برپایه فرهنگ اسلامی ارائه شود؛ بنابراین در راستای این هدف، در این پژوهش، از صحیفه سجادیه به‌عنوان منبع داده‌ها به‌منظور تدوین الگو استفاده شد. تحلیل داده‌ها، با روش تحلیل مضمون و با استفاده از نرم‌افزار مکس کیودا انجام شد. دراین تحقیق پس از کنکاش در مجموعه داده‌ها، الگویی جدید از نیازها بر اساس فرهنگ اسلامی، تحت عنوان نیاز به حیات اجتماعی ارائه شد که مؤلفه‌های ده‌گانه آن تعریفی متمایز از نیازهای منابع انسانی ارائه می‌دهد.

کلیدواژه‌ها: نیاز؛ انگیزش؛ نیازهای اجتماعی؛ صحیفه سجادیه؛ حیات اجتماعی.

* پژوهشگر دانشگاه قم و دانشجوی دکتری مدیریت منابع انسانی، دانشکده علوم اقتصادی و اداری، دانشگاه لرستان، خرم‌آباد،

Ebrahimi313@gmail.com

ایران

Vahdati.h@lu.ac.ir

** نویسنده مسئول: دانشیار، دانشکده علوم اقتصادی و اداری، دانشگاه لرستان، خرم‌آباد، ایران

Sepahvand.re@lu.ac.ir

*** دانشیار، دانشکده علوم اقتصادی و اداری دانشگاه لرستان، خرم‌آباد، ایران

Dr.mr-esmaeili@yahoo.com

**** دانشیار، دانشکده علوم اقتصادی و اداری، دانشگاه لرستان، خرم‌آباد، ایران

مقدمه

شناخت موضوع «انگیزش»، مستلزم شناخت «نیاز»های انسان است (فیضی، ۱۳۹۰: ۲۴۷)؛ زیرا وجود «نیاز» در فرد در قالب «محرک» عمل می‌کند و محرک باعث می‌شود انسان به سمت «هدف» برای ارضای نیاز خود حرکت کند و انگیزش اتفاق بیفتد (الوانی، ۱۳۸۸: ۱۵۸). کارکنان، اصلی‌ترین عنصر هر سازمان برای رسیدن به اهداف سازمانی و کانون توجه مدیریت منابع انسانی به‌شمار می‌روند و تلاش برای دستیابی به اهداف سازمانی و ارتقای بهره‌وری کارکنان زمانی به‌ثمر می‌نشیند که سازمان، افراد شایسته‌ای را استخدام کند و آنها را به‌طور مؤثری برانگیزاند (استوارت و براون^۱، ۱۳۹۳: ۴)؛ از این رو شناخت چیرستی و ماهیت نیازهای افراد مرتبط با سازمان، نقش برجسته‌ای در میزان دستیابی به اهداف سازمانی دارد. باتوجه به اینکه شناخت ابعاد نیازهای انسان، مستلزم شناخت کامل انسان است، این سؤال مطرح می‌شود که شناخت‌های موجود از انسان، که در بستر فرهنگ‌های گوناگون از انسان و نیازهای او ارائه می‌شود تا چه میزان بر واقعیت منطبق است و به چه میزان پاسخگوی سازمان‌های ماست. یکی از عمده‌ترین عواملی که درباره تأثیرگذاری آن بر دانش‌های گوناگون به‌ویژه علوم انسانی، بحث‌های گسترده‌ای شده، فرهنگ است. هر دانشی معمولاً رنگی از فرهنگ را همراه خود دارد (گائینی، ۱۳۹۰: ۱۲۵). تریاندیس^۲ (۲۰۰۴) بیان می‌کند که مفاهیم سازمان و مدیریت به گونه‌ای که در فرهنگ امریکائی تعریف و نهادینه شده است، امکان صادر شدن به دیگر فرهنگ‌ها را ندارد. روانشناسان نیز دریافته‌اند که آنچه آنها جهان‌شمول فرض کرده بودند، تنها در غرب صحیح است؛ یعنی فرهنگ‌های خودم‌محور و دیگر فرهنگ‌ها به‌دلیل تفاوت اساسی در مفروضات خود با فرهنگ غربی، توانایی ترکیب و هضم این تعاریف را ندارد. در واقع انتقال مفاهیم بدون توجه به زمینه‌های فرهنگی، موجب نوعی سرخوردگی در فرهنگ دریافت‌کننده فناوری می‌شود؛ زیرا آنها ناتوانی خود را در به‌کارگیری مفاهیم و دستیابی به پیشرفت را به ناتوانی ذاتی خود نسبت می‌دهند در حالی که این امر ناشی از تفاوت‌های فرهنگی است نه نقصان فرهنگی (اعظمی، ۱۳۹۲: ۹). در موضوع انگیزش هم، پژوهش‌های گسترده‌ای در کشورهای گوناگون انجام شده که به‌طور طبیعی بر فرهنگ محیط پژوهش استوار بوده است؛ لذا تعمیم‌پذیر بودن آن پژوهش‌ها به فرهنگ‌های متفاوت با تردیدهای جدی روبه‌روست. اگرچه

1. Stewart, G. L., & Brown, K. G
2. Triandis

پرداختن دقیق و صحیح به موضوع نیاز و انگیزش از لوازم مدیریت موفق سازمان‌هاست، مدیریت پدیده‌ای نیست که بتوان آن را از دیگر فرایندهایی جدا کرد که در جامعه رخ می‌دهد. مدیریت با آنچه در خانواده‌ها، مدارس، سیاست و حکومت اتفاق می‌افتد، در تعامل است. هم‌چنین مدیریت به‌روشنی با دین و اعتقادات در مورد علم رابطه دارد (هافستد^۱، ۱۹۹۳: ۱). این بدان معناست که دانش غربی، متناسب فرهنگی با پیشفرضهای فلسفی و بنیادین غربی است. علم مدیریت، همچون تمام شاخه‌های علوم انسانی تحت تأثیر مبادی و مبانی خاص معرفتی است و تحت تأثیر آن مبانی، روش و منابع نیز معین می‌شود. در حال حاضر منبع و روش، هر دو محکوم نوعی معرفت‌شناسی حس‌گرایانه شده است، به گونه‌ای که از دیگر روش‌ها و منابع معرفتی آگاهانه بازگشته است. آنچه معرفت‌شناسی دینی در اختیار می‌گذارد، علاوه بر تأیید برخی روش‌ها و منابع معرفتی دیگر با شکستن نگرش انحصارگرایانه آنها روش‌ها و منابع دیگری را فراروی پژوهش قرار می‌دهد (گائینی، ۱۳۹۰: ۱۳۵)؛ از این رو برای رفع این آسیب و کارآمدتر کردن سازمان‌های داخلی، ضمن بهره‌مندی از تجربه گرانسنگ بشری، تولید دانش مدیریت و زیرمجموعه‌های مرتبط با آن همانند نیاز و انگیزش بر اساس مبانی و داده‌های فرهنگ بومی و معارف دینی ضروری است. از آنجا که بهترین منبع شناخت نیازهای هر مصنوع، گفتار خالق و سازنده آن و یا نمایندگان و فرستادگان راستین اوست، منابع اصیل اسلامی این امکان را در اختیار بشر قرار می‌دهد که با استفاده از کلام وحی یا کلام اولیای الهی بتوانند به‌طور حقیقی و دقیق، نیازهای انسان را بشناسند. امام سجاده (علیه‌السلام) که انسان کامل، حجت خدا و دارای علم الهی و شناخت کامل نسبت به انسان است با تکیه بر این شناخت بی‌همتا، نیازهای خود را در قالب دعا به محضر موجودی عرضه کرده است که می‌تواند همه این نیازها را برآورده سازد. نیازهای انسان در ساحت اجتماع بخش مهمی از حیات او را شامل می‌شود که توجه به آنها در سازمان به‌عنوان بخش مهمی از محیط اجتماع، بسیار ضروری است. یکی از ابعاد نیازهای انسانی، که در معارف صحیفه سجاده موجود است، نیاز اجتماعی انسان است. نیازهای اجتماعی نیازهایی است که تأمین آنها از طریق تعامل انسان‌ها در بستر جامعه انسانی فراهم می‌شود. انسان‌ها در سازمان به‌عنوان بخشی از اجتماع، که در آن با افراد دیگر تعاملات گوناگونی دارند، نیازهایی دارند که در قالب نیازهای اجتماعی دسته‌بندی می‌شود. مسائل اجتماعی در جامعه اسلامی، نیازمند راهکارهای علمی از جنس و مبدأ فرهنگ اسلامی است. عدم

تولید دانش در زمینه نیازهای اجتماعی بر بسترهای فرهنگ بومی می‌تواند دو آسیب مهم در پی داشته باشد: الف) کاستی در مدیریت مسائل اجتماعی و پرورش مدیران بی‌توجه به این موضوع که ممکن است موجب فاصله گرفتن مردم از اصیل‌ترین نهادهای نظام اسلامی شود. ب) استفاده از نسخه‌های غربی و نامتجانس با فرهنگ ایرانی - اسلامی که می‌تواند موجب تغییر نقاط مرجع^۱ و تغییر سبک زندگی در جامعه شود. علاوه بر این، پژوهش‌های اندکی دربارهٔ صحیفه سجادیه انجام شده که منبع سرشار عرضه نیاز انسان به درگاه خداست. در همین راستا در این پژوهش کوشش شده است که به این پرسش پرداخته شود که الگوی «نیازهای اجتماعی انسان» به‌عنوان یکی از ابعاد «نیازهای انسانی» مبتنی بر معارف صحیفه سجادیه چگونه است.

مبانی نظری پژوهش

آرمسترانگ^۲ در بیان «پایه الگوی تکمیلی کارکنان و عملکرد بت»^۳، عملکرد را تابعی از توانایی، انگیزش و فرصت^۴ بر می‌شمارد و بر رابطه مثبت عملکرد مدیریت منابع انسانی و عملکرد سازمانی تأکید می‌کند (آرمسترانگ، ۱۳۸۹: ۱۰۷)؛ هم‌چنین استوری^۵ بیان می‌کند که مدیریت منابع انسانی دو جنبه دارد: جنبه سخت که بیشتر بر وجوه کمی و محاسباتی در قالب شیوه عقلایی ناظر است و جنبه نرم که در مکتب روابط انسانی ریشه دارد و بر ارتباطات و انگیزش و رهبری تأکید می‌کند.

آگاهی از مسئله انگیزش^۶ کارکنان برای مدیران که در واقع علت‌یابی و سبب حرکت رفتارهای آنان است، ضرورتی اساسی به‌شمار می‌آید. جستجو در مسئله انگیزش، پاسخ چراهای رفتار انسان است (الوانی، ۱۳۸۸: ۱۵۶). سرتو^۷ انگیزش را هر نوع تأثیری می‌داند که موجب تقویت، جهت‌گیری و بروز رفتار انسان‌ها می‌شود؛ به عبارت دیگر انگیزش، حالتی درونی است که سبب می‌شود انسان به طریقی رفتار کند تا از تحقق هدفی اطمینان پیدا کند (فیضی، ۱۳۹۰: ۲۴۰). رابینز^۸

1. Bench mark
2. Armstrong
3. The Bath people and performance model
4. Ability+Motivation+oppportunity=AMO
5. Story
6. Motivation
7. Certo
8. Stephen P. Robbins

می‌گوید انگیزش قوی باعث می‌شود که گاهی برخی از افراد عادی در سازمان‌ها که تلاش بیشتری می‌کنند، نسبت به همکاران هوشمند و با ذکاوت خود، عملکرد بهتری ارائه کنند (رابینز، ۱۳۹۰: ۷۱). همان‌طور که بیان شد برای شناخت «انگیزش»، باید «نیاز»های انسانی شناخته شود.

«نیاز»^۱ به لحاظ لغوی به معنای حاجت، میل و خواهش آمده است (عمید، ۱۳۷۱) و متناسب با موضوع و دیدگاه دارای تعریف‌های گوناگونی است. نیاز در دانش روانشناسی به وضعیت محرومیت، کمبود و نبود در «واحد زنده» تعبیر شده است؛ مانند کمبود غذا، آب و اکسیژن (شکیباپور، ۱۳۶۳: ۱۱۳) یا به تعبیر براندن^۲ به طور کلی نبود هر وضعیتی که برای تداوم زندگی موجود زنده، وجود آن ضروری است، بیانگر مفهوم نیاز است (براندن، ۱۳۸۰: ۴۱). از دیدگاه ریو^۳، روانشناسان، نیاز را انگیزه تعیین‌کننده رفتار افراد مورد توجه قرار داده‌اند و تداوم زندگی بشر را به وجود نیازها مشروط دانسته‌اند؛ زیرا نیاز، انسان‌ها را به تکاپو وادار می‌کند و برای شکل‌دهی رفتار، انرژی لازم را به وجود می‌آورد (شجاعی، ۱۳۸۶: ۳). در رویکرد انگیزشی به شخصیت، فرض می‌شود که رفتار افراد را می‌توان بهترین نمودار و منعکس‌کننده مجموعه‌ای از نیازهای بنیادین انسان در نظر گرفت (کارور و شی‌یر، ۱۳۸۷: ۱۰۲). قرآن کریم در بیانی آشکار، همه وجود بشر را نیازمند به خدا و خالق بی‌نیاز خود معرفی می‌کند^۴. اندیشمندان دینی، برخی نیازها را عامل یکتای انگیزش رفتار می‌دانند و وجود نیاز را در زندگی انسان، حیاتی و نبود آن را باعث رکود و مرگ تدریجی او دانسته‌اند. و از دیدگاه آنان پروردگار، بشر را نیازمند خلق کرده است تا دائماً برای رفع کاستی‌ها و تأمین نیازهای خود کوشش کند و راه کمال انسانی را طی کند (حائری شیرازی، ۱۳۷۸: ۱۱۵)؛ اما برخی دیگر این تبیین را کافی نمی‌دانند و نیروی انگیزشی را متعلق به «احساس نیاز» و نه خود «نیاز» می‌دانند، زیرا نیاز خود نبود و کمبود است و نمی‌تواند ایجادکننده چیزی باشد. انسان وقتی در درون خود کمبود و نیازی را احساس کرد و متوجه شد که تأمین آن نیاز، بقای او را تداوم می‌بخشد یا برای او ارزشمند است در جهت دستیابی به آن تلاش می‌کند (مصباح یزدی، ۱۳۷۶: ۱۳۱). استاد مصباح یزدی، انگیزه‌های انسانی را برآمده از سه دسته نیازهای «زیستی»، نیازهای «معنوی و متعالی» مانند نیاز به عواطف اجتماعی و تمایل عرفانی و

1. Need
2. Nathaniel Branden
3. John Marshall Reeve

۴. يَا أَيُّهَا النَّاسُ أَنْتُمُ الْفُقَرَاءُ إِلَى اللَّهِ وَاللَّهُ هُوَ الْغَنِيُّ الْحَمِيدُ (فاطر/۱۵).

متقابلاً «انگیزه‌های ناشی از انحراف از فطرت الهی» می‌داند که شامل دو انگیزه جاه‌طلبی و ثروت‌طلبی است. یکی از زیر مجموعه‌های نیازهای انسانی، زندگی و حیات اجتماعی است. استاد مرتضی مطهری نیز برخی نیازهای انسان را دارای ماهیت اجتماعی می‌داند که جز با تقسیم کار و بهره در چارچوب مجموعه‌ای از نظامات و سنت‌های اجتماعی تأمین نمی‌شود. وی حتی «جامعه» را مجموعه‌ای از انسان‌ها می‌داند که در سایه اجبار برخی نیازها و در چارچوب مجموعه‌ای از افکار و آرمان‌ها در یکدیگر ادغام شد و به صورت مشترک زندگی می‌کنند (مطهری، ۱۳۸۵: ۱۸). در برخی منابع، زندگی یا حیات اجتماعی موضوعی با «مفهوم دشوار» تعریف شده ه با مجموعه افرادی مرتبط است که فرهنگ یا منافع مشترک دارند و یا در برابر «زندگی خصوصی» تعریف شده و به فعالیت‌هایی مربوط است که در حوزه عمومی یا جامعه صورت می‌گیرد. راه دیگر درک مفهوم حیات اجتماعی، پیوند آن به رفتاری است که انسان در تماس با دیگر افراد انجام می‌دهد. زندگی اجتماعی شامل ارتباط فرد با همه افراد هم‌ردیف خود معنا شده است که این ارتباط با شناسه‌ها و هنجارهای گوناگونی اداره می‌شود که درگیری را به حداقل می‌رساند و امکان می‌دهد که حیات و زندگی اجتماعی وجود داشته باشد (ثرایو گلوبال، ۲۰۱۸). برخی از محققان، حیات اجتماعی را ترکیبی از ادراک مفاهیم علوم اجتماعی می‌دانند و تعبیرهای آزادی اجتماعی^۱ و حقوق اجتماعی^۲ و زندگی اجتماعی^۳ را جزء یا عمق ابعاد واژه حیات اجتماعی به‌شمار می‌آورند و یا با استناد به اندیشه‌های برخی فیلسوفان و در قالب نگاه فلسفی از آن به موجودیت اجتماعی^۴ یاد کرده‌اند (کاظمی، ۱۳۹۵: ۱۶). هم‌چنین حیات اجتماعی به زندگی درهم‌تنیده و مشترک انسان اشاره می‌کند و بازتابی از فرایند معناجویی او در سطح ساختاری و کارکردی جامعه است. علامه طباطبایی، نسبت‌دادن کلمه حیات را به جامعه هنگامی صحیح می‌داند که آن اجتماع آثار مطلوب خود را به دلیل عدالت، علم دینداری و برادری در چارچوب ایمان و عمل صالح نشان دهد (طاهری کل‌کشوندی و اله‌بداستی، ۱۳۹۴: ۷۶ - ۸۱). هم‌چنین شجاعی در کتاب «انگیزش و هیجان» و در مقاله «نظریه نیازهای معنوی از دیدگاه اسلام و تناظر آن با سلسله مراتب مازلو»، گائینی و نجاری در جلد دوم کتاب «مدیریت منابع انسانی با رویکرد اسلامی»، امینی در مقاله «مازلو و مدیریت»،

1. Sociol freedom
2. Sociol rights
3. Sociol life
4. Social existence

انصاری رنانی در مقاله «نقدی بر نظریه سلسله‌مراتبی بودن نیازها در ایجاد انگیزش» و ال. پتری و مطهری طشی در مقاله «ابراهام مازلو و خودشکوفایی» به بررسی و تبیین مبانی مسئله نیاز و انگیزش از دیدگاه‌های گوناگون و عوامل مؤثر بر آنها در منابع دینی پرداخته‌اند (ال. پتری و مطهری طشی ۱۳۸۲)، (گائینی، مدیریت منابع انسانی با رویکرد اسلامی ۱۳۹۲)، (شجاعی، نظریه نیازهای معنوی از دیدگاه اسلام و تناظر آن با سلسله مراتب نیازهای مازلو ۱۳۸۶)، (شجاعی، انگیزش و هیجان، نظریه‌های روانشناختی و دینی ۱۳۹۱)، (انصاری رنانی ۱۳۸۱)، (طاهری کل کشوندی و اله بداشتی ۱۳۹۴، ۷۶ - ۸۱).

پیشینه پژوهش

با بررسی موضوع نیاز در آثار اندیشمندان، این مطلب آشکار می‌شود که سلسله مراتب نیازهای مازلو از مشهورترین و پرکاربردترین نظریات مربوط به مکتب انسانگرایی است که برخی از نظریه‌پردازان نیز در نقد، تکمیل یا اصلاح آن نظریاتی را ارائه کرده‌اند. بنابر نظر وی در درون انسان پنج دسته نیاز زیستی، ایمنی، اجتماعی، احترام، خودشکوفایی و خودیابی می‌تواند بر حسب اهمیت در سلسله مراتب قرار گیرد (رابینز، ۱۳۹۰: ۷۴) که افراد تلاش می‌کنند نیازها را به ترتیب ارضا کنند. به این طبقه‌بندی نیاز به دانش‌اندوزی و شناخت پدیده‌ها (نیازهای شناختی) و نیاز به نظم و زیبایی نیز اضافه شده است (الوانی، ۱۳۸۸: ۱۵۷). در نظرگاه فروید^۱، انسان لبریز از غریزه‌های متفاوت و نیازهای فیزیولوژی و زیستی است که انگیزش او در نوعی نیروی برخاسته از نیازهای بافتی در بدن ریشه دارد. موری^۲ و همکارانش فهرست جامعی از نیازهای انسان تهیه کرده‌اند. آنها این کار را با تمایز بین دو مجموعه از این نیازها آغاز کردند. نیازهای اولیه که جنبه فیزیولوژیک دارد و نیازهای ثانویه که جنبه روانشناختی دارد. نیازهای بیست‌گانه انسان از نظر موری به این شرح است: خواری طلبی، پیشرفت، پیوندجویی، پرخاشگری، خودمختاری، مقابله، خویشتن‌یابی، دنباله‌روی، سلطه‌گری، نمایش، آسیب‌گریزی، تحقیرگریزی، مهرورزی، نظم، بازی، طرد، شناخت حسی، جنسی، مهرطلبی، فهم. فهرست او از نیازهای انسان مهم‌ترین خدمت وی به روانشناسی به‌شمار می‌رود. پس از موری، نظریه مازلو در تاریخ روانشناسی از اهمیت ویژه‌ای

1. Sigmund Schlomo Freud
2. Murray

برخوردار است (شجاعی، ۱۳۸۶: ۹۱). دیگر نظریات در این زمینه مانند «نظریه مراحل مختلف زندگی»، «نظریه رشدیافتگی - رشدنیافتگی»، «نظریه دو جنبه‌ای انسان»، «نظریه دو عاملی انگیزش»، «نظریه نیازهای اکتسابی» را عموماً می‌توان تعدیل‌گر یا ناقد نظریه مازلو در نظر گرفت. هر چند به‌رغم این اختلاف نظر، اکثر قریب به اتفاق آنها دارای نگاه هستی‌شناسانه نزدیک به هم هستند که این نگاه در هستی‌شناسی غربی و اندیشه‌های فلسفی سده‌های اخیر ریشه دارد. ابعاد ساختار «حیات اجتماعی»^۱ در دانشنامه بریتانیکا^۲ به‌عنوان قدیمی‌ترین دانشنامه انگلیسی‌زبان در دو بعد زمان (مانند روز، ماه، سال) و فضا (مکان فعالیت‌های اجتماعی) مورد بررسی قرار گرفته و فعالیت‌های زندگی اجتماعی، نیازمند اموری مانند دارا بودن مرزهای زمینی، قوانین مالکیت، تقسیم کار، استفاده از خشونت تنظیم‌شده برای حفظ نظم و امنیت و... ذکر شده است. اندیشمندان و حکیمان مسلمان، پیوسته به حوزه زندگی و حیات اجتماعی توجه ویژه و عمیق‌تری کرده‌اند. ابونصر فارابی، انسان را در دو بعد مادی و معنوی تحلیل، و تغذیه را موجب حیات مادی انسان و اجتماع را تأمین‌کننده حیات ضروری انسان تبیین کرده است (فارابی، ۱۹۹۱: ۶۶). فارابی حتی بستر حیات و زندگی اجتماعی را شرط لازم تحقق تکامل مادی و معنوی انسان بر می‌شمارد (فارابی، ۱۴۰۳: ۶۷۱). ملاصدرا نیز با تعبیر «مدنی بالطبع» بودن، سامان گرفتن حیات انسانی را به تعاون و اجتماع مشروط دانسته است (ملاصدرا، ۱۳۶۲: ۵۵۷). این بدان معناست که علاوه بر مبنای درونی حیات اجتماعی، نیازمندی‌های معیشتی و اقتصادی نوع بشر بدون شکل‌گیری جوامع انسانی برآورده نمی‌شود. استاد جوادی آملی حصول «تأله انسانی» در سطح بین‌الملل را موجب شکل‌گیری ساختارهای انسانی و قدرت بر مبنای علم و حکمت می‌داند و از این رهگذر به لحاظ جامعه‌شناختی، مدینه فاضله انسانی را تصویرپذیر می‌شمارد (جوادی آملی، ۱۳۸۲: ۸۰). بوذری‌نژاد (۱۳۹۱) در پژوهشی با عنوان «منشأ حیات اجتماعی از نظر علامه طباطبایی» به این مطلب اشاره می‌کند که از دیدگاه علامه طباطبایی، منشأ پیدایش حیات اجتماعی در اصل استخدام (به کارگیری یکدیگر برای رفع نیاز) است و این نظریه در تاریخ اندیشه اجتماعی مسلمانان به نام وی ثبت شده است. احمدنیا آلاشتی و همکاران (۱۳۹۳) در پژوهشی با عنوان «الگوی انگیزش انسان در سازمان از دیدگاه قرآن کریم»، مؤلفه‌های «احترام»، «امنیت»، «عزت»، «روابط اجتماعی»، «پوشش»، «آسایش و آرامش

1. Social life
2. Encyclopedia Britannica

جسم» و «تغذیه» را ابعاد «تمایلات و گرایش‌های زیستی و اجتماعی انسان» به‌عنوان یکی از عوامل انگیزش در قرآن کریم بر می‌شمارد. سلطانی (۱۳۹۲) در پژوهشی با عنوان «درآمدی بر شناسایی نیازهای انسان از دیدگاه قرآن با تأکید بر برتری نیازهای معنوی در سلسله مراتب نیازها»، و با بررسی ضعف برخاسته از نبود رویکرد معنوی در سلسله مراتب نیازها در بیان نیازهای انسان از دیدگاه قرآن به «نیاز کرامت و احترام» اشاره، و «تواضع»، «مشورت»، «پرهیز از گناه»، «صبر»، «عدل»، «علم»، «عفت»، «کرامت»، «تقوا»، «نیکوکاری» و «عدل» را از عوامل ایجابی این نیاز از دیدگاه قرآن مطرح می‌کند. امام جمعه (۱۳۹۴) در پژوهشی با عنوان «تبیین رابطه کثرت حیات اجتماعی و ظهور مقامات انسان کامل با تمدن مهدوی بر اساس مبانی عرفان و فلسفه اسلامی»، مسئله هدف نهایی آفرینش و ظهور مقام انسان کامل را با حیات اجتماعی و مدنی انسان پیوند می‌زند و بیان می‌کند که ظاهر شدن مقام و ویژگی‌های انسان کامل، که هدف آفرینش است با حضور و مدیریت او در بستر حیات اجتماعی امکان‌پذیر خواهد بود. بنابراین ظهور حضرت ولی عصر (عج) در بستر حیات اجتماعی، علاوه بر تحقق عدالت و زندگی با سعادت، موجب می‌شود ظهور مقام و ویژگی‌های معصوم یا انسان کامل محقق شود که پیش از این در درون وجود او پنهان بود. بنابراین مهم‌ترین بعد حیات اجتماعی بشر، حضور و مدیریت معصوم بر جامعه است. شهری (۱۳۸۴) در پژوهشی به بررسی کتاب خلاصه مقالات همایش ابعاد انسانی و اجتماعی صحیفه سجاده^۱ (که در سال ۱۹۹۹ میلادی در دمشق برگزار شد). پرداخته و تعدادی از مقالات دانشمندان شیعی، سنی و زیدی را مورد بررسی قرار داده است. وی پژوهشی از دکتر بکری شیخ امین، استاد سنی دانشکده ادبیات دانشگاه حلب با عنوان «مدینه فاضله در رساله حقوق امام سجاد علیه‌السلام»^۲ را مورد بررسی قرار می‌دهد که در آن ابعاد زندگی حیات اجتماعی مبتنی بر مدینه فاضله الگو گرفته از رساله حقوق امام سجاد (علیه‌السلام) دارای سه محور ذکر شده است: اول حق خداوند بر مردم (ایمان به خدا)، دوم حق شخصی در دو قالب معنوی (مانند حق نماز) و مادی (مانند حق گوش و چشم) و سوم محیط بیرونی (مانند حقوق والدین، همسر، همسایه) که همه این موارد بر بستر عدالت و نبود امتیاز ناحق شکل می‌گیرد. طهماسبی بلداجی (۱۳۹۱) در پژوهشی درباره برنامه‌های قرآن در سبک زندگی اجتماعی، هویت‌بخشی اجتماعی، توسعه فرهنگ تعاون و

۱. الأبعاد الانسانية والحضارية في الصحيفه السجديه

۲. المدینه الفاضله یا رساله الحقوق امام زين العابدين

کار جمعی، قانونگرایی، مساوات، فرهنگ وفای به عهد و وفاداری، کار و تلاش، امر به معروف و نهی از منکر، مشاوره و راهنمایی، نظم و انضباط در محورهای وظیفه‌شناسی، اتحاد و انضباط اقتصادی را از ابعاد نیازهای اجتماعی انسان در سبک زندگی از دیدگاه قرآن بر می‌شمارد. نورایی و همکاران (۱۳۹۸) در پژوهشی در زمینه سبک زندگی اجتماعی از دیدگاه قرآن و عرفان اسلامی به عدم امتیاز انسان‌ها و جوامع بر یکدیگر، تقوا ملاک برتری و کرامت، تقسیم ارزاق، تسخیر متقابل شغلی انسان‌ها به عنوان مؤلفه‌های قرآنی برای ساماندهی زندگی اجتماعی اشاره می‌کند. اورمل^۱ و همکاران (۱۹۹۹) نظریه‌ای را به نام تابع تولید اجتماعی^۲ مطرح کرده‌اند که در آن به محبت^۳، تأیید رفتاری^۴ و جایگاه اجتماعی^۵ به عنوان سه نیاز اجتماعی برای رسیدن به سلامت و بهزیستی اجتماعی در کنار سلامت جسمی برای رسیدن به بهزیستی ذهنی^۶ اشاره شده است. «محبت» به مفهوم توجه به افراد بدون در نظر گرفتن جایگاه و رفتار آنها در نظر گرفته، و منبع آن ارتباط با والدین، دوستان و امثال آن ذکر شده است. «تأیید رفتاری»، حسی است که افراد در محیط اجتماعی خود، هنگامی کارهای درستی انجام می‌دهند و مورد تأیید و تشویق قرار می‌گیرند، ایجاد می‌شود و منبع آن می‌تواند عضویت در گروه‌های اجتماعی یا مانند آن باشد. «جایگاه اجتماعی» هم به حالتی اشاره می‌کند که افراد احساس می‌کنند چیزی بیشتر از دیگر افراد در اختیار دارند و منبع آن می‌تواند اموری از قبیل مهارت، استعداد، قدرت باشد (بیجز^۷ و همکاران: ۲۰۲۰). فن‌ویک^۸ (۲۰۱۰) در مطالعه‌ای درباره راز موفقیت جوامع اجتماعی با رویکرد ارتباطات در فضای مجازی و مبتنی بر سلسله مراتب نیازهای مازلو به چهار نیاز اجتماعی^۹ اشاره می‌کند. برقراری ارتباط^{۱۰}، وجود امکان برای اشتراک آسان اطلاعات با دیگران، نیازهای ایمنی را برآورده، و هم‌چنین از عشق و تعلق و احترام پشتیبانی می‌کند. اتصال^{۱۱}، پیدا کردن افراد و ایجاد ارتباط برای

1. Ormel
2. Social Production Function (SPF) theory
3. Affection
4. Behavioral confirmation
5. Status
6. Subjective well-being
7. Buijjs
8. Fenwick
9. 4C's
10. Communicate
11. Connect

نیازهای تعلق، مشارکت^۱، کمک به دیگران و توانایی جلب مشارکت دیگران نیازهای عزت را برآورده می‌کند؛ مانند پرسش و پاسخ ساده به صورت پشتیبانی. ایجاد^۲ توانایی، ایجاد یا همکاری با یکدیگر درباره مشکل مشترک به تأمین نیازهای خود شکوفایی کمک می‌کند. بنا بر بررسی‌ها در گستره‌های مختلف مسئله حیات اجتماعی پژوهش‌های گوناگونی انجام شده؛ اما در عمده این پژوهش‌ها، اصل مفهوم و ابعاد «حیات اجتماعی» کاملاً در حاشیه قرار گرفته است. پژوهش‌هایی که عهده‌دار بررسی حیات اجتماعی در اصناف، مناطق، اقوام، دوران‌ها یا معماری شهری و... است از این دست است. کمبودی که به نظر می‌رسد این است که در دسته‌ای از پژوهش‌ها اساساً انسان به طور تک‌ساحتی در نظر گرفته، و نیازهای اجتماعی انسان صرفاً در بستر زندگی مادی و محدود به چند دهه دیده شده، و بعد روحانی و الهی در ارتباط و تعامل انسان‌ها مورد توجه قرار نگرفته است. در دسته دیگر از پژوهش‌ها، که درباره منابع متصل به معارف دینی انجام شده، کاربردی بودن نتایج، نیازمند تلاش و فرآوری بیشتر مطالب در چارچوب‌های مورد استفاده سازمان‌ها است. از بعد منبع و رویکرد هم پژوهش‌های اندکی با محوریت موضوع نیاز اجتماعی با رویکرد دینی و از منابع دینی انجام شده است که در میان آنها تحقیقی با موضوع «یا جامعیت این پژوهش درباره صحیفه سجاده یافت نشد». هم‌چنین جامعیت ابعاد و استخراج به صورت کاملاً اکتشافی از متن صحیفه سجاده و ارائه به صورت کاربردی برای جوامع با فرهنگ دینی و حتی برای جوامع غیرمسلمان به دلیل مبنای فطری مفاهیم صحیفه از وجوه تمایز و نوآوری‌های این پژوهش است. (احمدنیا آلاشتی و همکاران، ۱۳۹۳؛ شهری، ۱۳۸۴؛ سلطانی، ۱۳۹۲؛ امام جمعه، ۱۳۹۴؛ بوذری نژاد، ۱۳۹۱).

روش پژوهش

این پژوهش از نظر هدف، اکتشافی و متکی بر پارادایم تفسیری به لحاظ هدف غایی و جهت‌گیری، پژوهش بنیادی است. هم‌چنین از نظر ماهیت داده‌ها، کیفی با راهبرد تحلیل مضمون^۳ است که براساس استدلال استقرایی انجام شده است. بنابراین فرضیه ندارد و اساساً هدف آن تولید نظریه است.

1. Contribute
2. Create
3. Thematic Analysis

مضمون به لحاظ مفهومی، «بن اندیشه» و «درونمایه» اثر پیام یا محتوا است (خنیفر و مسلمی، ۱۳۹۵: ۵۱) و به لحاظ کاربردی بیانگر ویژگی تکراری و متمایز در داده‌های متن و نشان‌دهنده درک و تجربه خاصی درباره سؤالات تحقیق براساس نظر پژوهشگر است و تا حدی معنی و مفهوم الگو مجموعه‌ای از داده‌ها را نشان می‌دهد (براون و کلارک، ۲۰۱۶).^۱ راهبرد تحلیل مضمون، روشی برای شناخت، تحلیل و گزارش الگوهای داده‌های کیفی است. منظور از الگو مدلی است که از طریق نظم مفهومی داده‌های مستخرج به دست می‌آید. تحلیل مضمون به دنبال استخراج مضمون‌های برجسته هر متن در سطوح مختلف است. از تحلیل مضمون می‌توان بخوبی برای تدوین و تحلیل شبکه مضمون‌ها استفاده کرد. شبکه‌های مضمون‌ها نگاره‌هایی شبیه وب است که به‌طور خلاصه مضمون‌های اصلی مرتبط با داده‌ها را نشان می‌دهد و به دنبال آسان‌سازی ساختاردهی و ترسیم آنها است برای شناسایی و تشریح چرایی و چستی هر پدیده از تحلیل مضمون و برای تشریح چگونگی آن از شبکه مضمون‌ها می‌توان استفاده کرد. شبکه مضمون‌ها این مضمون‌ها را نظام‌مند می‌کند: الف: مضمون‌های پایه یا اصلی^۲ (شناسه‌ها و نکات کلیدی متن) ب: مضمون‌های سازمان‌دهنده^۳ (مقولات به دست آمده از ترکیب و تلخیص مضمون‌های اصلی) ج: مضمون‌های فراگیر^۴ (مضمون‌های عالی در برگیرنده اصول حاکم بر متن به عنوان کل). این مضمون‌ها سپس به صورت نقشه‌های وب ترسیم می‌شود که در آن مضمون‌های برجسته هر یک از این سه سطح همراه با روابط آنها نشان داده می‌شود. فرایند کامل تحلیل مضمون را می‌توان به سه مرحله کلان تقسیم کرد: الف: شکستن و کاهش متن، ب: بررسی و کاوش متن، ج: ادغام و یکپارچه‌سازی بررسی‌ها و کاوش‌ها. درحالی که همه مراحل با تفسیر و تحلیل همراه است در هر مرحله تحلیل، سطح بالاتر از انتزاع به دست می‌آید. نقطه پایانی فرایند، تهیه گزارش از معانی و مضمون‌های داده‌هاست. پاتون^۵ (۱۹۹۰) بیان می‌کند تحلیل‌های کیفی از برخی خطوط راهنما استفاده می‌کند، نه مجموعه قوانین مشخص که این امر باعث انعطاف‌پذیری آنها برای تناسب روش با سؤالات و داده‌های تحقیق می‌شود. ضمن اینکه تحلیل هر فرایند خطی رفت و برگشتی است که در صورت نیاز در همه مراحل تحقیق

-
1. Braun & Clarke
 2. Basic Themes
 3. Organizing Themes
 4. Global Themes
 5. Patton

صورت می‌گیرد (شیخ‌زاده، ۱۳۹۲: ۱). در این پژوهش ابتدا تمامی متن صحیفه به‌طور دستی شناسه‌برداری شد و سپس دوباره تمامی آنها بازبینی و در نرم‌افزار مکس کیودا^۱ وارد شد. مجموع شناسه‌ها بالغ بر حدود ۵۰۰۰ شناسه و براساس همانندی‌های مضمونی مقوله‌بندی شد که با توجه به موضوع محوری این پژوهش حدود ۲۰۰ شناسه مورد استفاده قرار گرفت. در نهایت نیاز اجتماعی به‌عنوان یکی از ابعاد نیازهای انسانی بر اساس مفاهیم دعاهای این کتاب شریف استخراج شد. ارتباط شناسه‌ها با مضمون‌ها بر اساس ارتباط مستقیم (دلالت مطابقی یا تضمینی) یا غیر مستقیم (دلالت التزامی - بین به معنی الاخص و غیر بین به معنی الاعم) (شهابی، ۱۳۶۱: ۲۰) و با توجه به ترجمه‌ها و تفاسیر با محوریت ترجمه سید حسین انصاریان و تفسیر ریاض السالکین تألیف سید علیخان مدنی متوفی ۱۱۲۰ه.ق و نرم‌افزار دانشنامه صحیفه سجاده استخراج شده است.

یافته‌های پژوهش

پس از مراحل فیش‌برداری و ورود اطلاعات در نرم‌افزار، مضمون‌ها در سه سطح به‌صورت تفصیلی استخراج شد که در شکل ۱، نمایی از یکی از جدول‌ها به‌صورت نمونه آمده است.

جدول ۱. نمونه جدولهای دسته‌بندی مضمونها، شناسه‌ها و مفاهیم

فراگیر	سازمان دهنده	اصلی	شناسه	دعا	مفهوم
حوزه ارتباطی	نیاز به پذیرفته شدن	استقبال	وَ يَأْمَنُ يَقِيلُ مَنْ لَا تَقْبَلُهُ الْبِلَادُ می‌پذیری کسی را که شهرها نمی‌پذیرندش	۴۶	اشاره غیر مستقیم به نیاز به پذیرفته شدن
		استقبال	اَللّٰهُمَّ يَا كَافِيَ الْفَرْدِ الضَّعِيفِ ... اَفْرَدْتَنِي الْخَطَايَا فَلَا صَاحِبَ مَعِيَ ای کفایت‌کننده تنهای ناتوان؛ ... خطاها مرا به تنهایی کشانده و یار و یاور با من نیست. (گناه، عامل تضعیف حیات اجتماعی)	۲۱	اشاره غیر مستقیم به نیاز انسان به پذیرفته شدن با توجه به معنی "فرد"
حوزه ارتباطی	نیاز به پذیرفته شدن	استقبال	وَتَلْقَى مَنْ تَوَكَّلَ عَلَيْكَ و به کسی که به تو اعتماد کند رو می‌آوری	۵۱	اشاره به نیاز انسان به پذیرفته شدن/خدا بهترین پذیراست
		خوشتر و بی	وَلَا مُنْقِضًا حِينَ اَرَدْتِكَ و چون قصد تو کردم تو را گرفته ندیدم	۵۱	اشاره به نیاز انسان به پذیرفته شدن/خدا بهترین پذیرای انسان
		خوشتر و بی	وَ اِنْ وَكَلْتَنِي اِلَى خَلْقِكَ تَجْهَمُونِي و اگر مرا به بندگانت واگذاری روی درهم کشند	۲۲	اشاره به نیاز انسان به پذیرفته شدن/خدا بهترین پذیرای انسان

1. MAXQDA

در این پژوهش نیازهای اجتماعی انسان در قالب سه مضمون فراگیر دسته‌بندی شد. هم‌چنین ده مضمون سازماندهنده نیز استخراج شد که عبارت است از: ۱. نیاز به کرامت و جایگاه اجتماعی؛ ۲. نیاز به پذیرفته‌شدن؛ ۳. نیاز به دیده‌شدن؛ ۴. نیاز به خوشنامی؛ ۵. نیاز به آزادی؛ ۶. نیاز به پاسخ مطلوب؛ ۷. نیاز به عدالت؛ ۸. نیاز به پیوندجویی؛ ۹. نیاز به سپاس؛ ۱۰. نیاز به توانمندی. مضمون‌های پایه (اصلی) در ادامه ارائه می‌شود:

جدول ۲. جدول مضمون‌های فراگیر، سازماندهنده و پایه نیاز اجتماعی

مضمون فراگیر	مضمون سازماندهنده	مضمون پایه	مأخذ
حوزه اکرام	نیاز به کرامت و جایگاه اجتماعی	حفظ آبرو	(دعا ۴۷) سه مورد / (دعا ۴۲) / (دعا ۳۹) / (دعا ۲۳) / (دعا ۲۰) / (دعا ۱۷) / (دعا ۱۶) دو مورد / (دعا ۱۱) / (دعا ۶)
		اعتبار اجتماعی	(دعا ۲۲) / (دعا ۲۰) / (دعا ۱۷) / (دعا ۵) دو مورد / (دعا ۱)
		دریافت برخورد کریمانه	(دعا ۳) / (دعا ۵)
	نیاز به پذیرفته‌شدن	استقبال	(دعا ۵۱) / (دعا ۴۶) / (دعا ۲۱)
		خوشرویی	(دعا ۵۱) / (دعا ۲۲)
	نیاز به سپاس	در ارتباط با خدا	(دعا ۴۵) / (دعا ۱۲) / (دعا ۶) دو مورد / (دعا ۳) / (دعا ۲) / (دعا ۱) دو مورد
در ارتباط با مردم		(دعا ۴۶) / (دعا ۳۸) / (دعا ۲۴) / (دعا ۲۰) / (دعا ۸) / (دعا ۴)	
حوزه ارتباط	دیده‌شدن	دریافت حمایت	(دعا ۴۷) / (دعا ۲۰)
		دریافت لطف	(دعا ۱۶) / (دعا ۴)
	نیاز به خوشنامی	متعادل	(دعا ۴۷) دو مورد
		مستمر	(دعا ۴۷) / (دعا ۲۵) / (دعا ۱۶)
	نیاز به پاسخ مطلوب	پاسخ مثبت	(دعا ۴۷) / (دعا ۴۶) / (دعا ۲۰) / (دعا ۱۳) دو مورد / (دعا ۱۱)
		پاسخ سریع	(دعا ۵۱) / (دعا ۱۳)
نیاز به پیوندجویی	ارتباط جمعی (اجتماعات)	ارتباط جمعی (خانواده؛ گروه‌های عمومی)	(دعا ۴۴) / (دعا ۴۰) / (دعا ۲۵) / (دعا ۲۰) / (دعا ۲۲) / (دعا ۱۷) / (دعا ۱۱) / (دعا ۷) / (دعا ۴۸) / (دعا ۴۴) / (دعا ۴۴) / (دعا ۴۱) / (دعا ۱) / (دعا ۱)
		ارتباط فردی (رفتاری)	(دعا ۴۷) / (دعا ۴۲) / (دعا ۴۵) / (دعا ۴۲) / (دعا ۲۶) / (دعا ۲۴) / (دعا ۲۰) / (دعا ۲۰) چهار مورد
	ارتباط فردی (کلامی)	ارتباط فردی (کلامی)	(دعا ۵۳) / (دعا ۴۲) / (دعا ۲۳) / (دعا ۲۰) / (دعا ۵)

«استقبال» به مفهوم پذیرش با میل درونی و نه بنابر الزام یا ترحم را برای انسان واجد اهمیت بر می‌شمارند به‌ویژه هنگام طردشدن و یا اعتماد کردن. هم‌چنین مضمون «خوشرویی» و ابراز تمایل بیرونی به‌ویژه هنگام نیاز و مراجعه برای انسان مهم شمرده شده است. بنابراین ابراز تمایل درونی و بیرونی، یعنی استقبال و خوشرویی برای پذیرفته‌شدن شایسته لازم است.

نیاز به سپاس

حمد به معنی سپاس و ستایش در برابر هر کار نیک است؛ خواه در برابر نعمت باشد یا غیر نعمت (مانند زیبایی) ولی «شکر» مخصوص سپاس در برابر نعمت است. «حمد» تنها، ستایش با زبان است؛ ولی «شکر» سپاس با قلب و زبان و دیگر اعضا است. پیامبر(ص) فرمودند: رأس و اساس شکر حمد است^۱؛ یعنی یادآوری نعمت با زبان دلالتش بر جایگاه و اهمیت نعمت از ستایش با قلب و دیگر اعضا روشن‌تر است (طبرسی، ۱۳۷۷). «نیاز به سپاس» را می‌توان از مهم‌ترین نیازهای اجتماعی انسان در صحیفه سجادیه به‌شمار آورد. امام سجاد(علیه‌السلام) مضمون سازماندهنده نیاز به سپاس را در دو مضمون پایه «در ارتباط با خدا» و «در ارتباط با مردم» مطرح کرده‌اند. برجستگی دیگر این مفهوم در معارف صحیفه سجادیه این است که سپاس از خدا علاوه بر جنبه‌های فردی، محور نوعی تعامل اجتماعی و بستر شکل‌گیری گروه‌های اجتماعی هم‌هدف نیز مطرح شده است. علاوه بر این توجه به نعمت‌ها و داشته‌ها به‌عنوان موضوعی بیان شده است که انسان در تمام لحظات زندگی باید به آن توجه کند. نکته کلیدی این است که در صحیفه سجادیه سپاس در دو محور خدا و مردم، هم‌راستا و متصل مورد توجه قرار گرفته و قدرشناسی از بندگان در طول شکر خدای متعال به‌عنوان نیاز حقیقی انسان بیان شده است. در روایات هم به این معنا اشاره شده است. امام رضا(ع) فرمودند کسی که از بنده‌ای که به او نعمت داده است، سپاسگزار نباشد از پروردگار نیز سپاسگزار نخواهد بود (شیخ صدوق، ۱۳۷۸: ۲۴). امام سجاد(علیه‌السلام) فرمودند «سپاسگزاران در معرض محبت پروردگار هستند و او در رستخیز از بنده‌اش می‌پرسد چرا از بنده‌ام سپاسگزاری نکردی. او پاسخ می‌دهد من شکر تو را به‌جای آوردم. خدا می‌فرماید چون از تشکر بنده‌ام سر باز زدی، پس سپاس مرا به‌جای نیاوریده‌ای. آن‌گاه حضرت سجاد(علیه‌السلام) فرمودند «سپاسگزارترین بندگان، کسانی هستند که از دیگر مخلوقات بیشتر تشکر کنند»^۲ (کلینی، ۱۴۰۷: ۹۹).

۱. الحمد رأس الشکر

۲. أَشْكُرُّكُمْ لِلَّهِ أَشْكُرُّكُمْ لِلنَّاسِ.

حوزه ارتباط

دومین بعد حیات اجتماعی در صحیفه سجاده در مضمون فراگیر «حوزه ارتباط» است که در ادامه نکاتی دربارهٔ مضمون‌های سازماندهنده و پایه مربوط به این بخش از پژوهش ارائه می‌شود:

نیاز به دیده شدن

با بررسی مفاهیم صحیفه سجاده مشخص می‌شود که تمایل انسان به دیده شدن و مورد توجه قرار گرفتن را باید در حدود نیاز طبیعی به رسمیت شناخت. امام سجاده (علیه السلام) به بشر می‌آموزند، اینکه انسان نباید خود را به توجه دیگران وابسته کند به این معنی نیست که این نیاز باید سرکوب و ریشه کن شود، بلکه به معنای ضرورت هدایت نیاز فطری انسان به دیده شدن است تا موجب تعالی فرد یا افراد تحت تربیت او شود. انسان همان‌طور علاقه‌مند است دیگران او را ببینند و نکات مثبتش را مورد توجه قرار دهند، باید همزمان تلاش کند از طریق ارتقای سطح معرفت نسبت به جایگاه خود و دیگران در عالم هستی و عظمت، قدرت و زیبایی خالق یکتا، خود را از نگاه‌ها و توجه دیگران تا حد ممکن بی‌نیاز کند و به این شناخت برسد که منبعی برای تأمین این نیاز به عظمت و جذابت خدای متعال وجود ندارد. عبارات صحیفه سجاده به خلاف آموزه‌های امروز بشری مبنی بر تحریص به دیده شدن و تنظیم همه چیز زندگی بر مبنای جلوه‌گری، انسان‌ها را به نقطه اعلای تأمین این نیاز هدایت می‌کند و آن نقطه، قرار گرفتن در بهترین جایگاه‌ها در نظر خدای متعال است. اگر این نیاز در مسیر خدایی تأمین نشود، انسان گرفتار نیاز به برخی دیده شدن‌هایی می‌شود که مسیر صحیح زندگی انسان را منحرف یا نابود می‌سازد. البته از سوی دیگر وجود این نیاز در انسان این وظیفه را برای تربیت‌کنندگان ایجاد می‌کند که مخاطب خود، به ویژه کودکان را مورد توجه قرار دهند و آنها را از دیده شدن سیراب کنند.

نیاز به خوشنامی (محبوبیت)

نیاز به خوشنامی یا به عبارت دیگر محبوبیت در تعاملات اجتماعی از مضمون‌های مهمی است از دعاهای صحیفه سجاده می‌توان آموخت. تلاش انسان‌ها در این زمینه بخش مهمی از حیات اجتماعی آنان را تشکیل می‌دهد. امام سجاده (علیه السلام) دو مؤلفه «متعادل» و «مستمر» بودن را در جهت تأمین این نیاز مطرح می‌فرمایند تا انسان وارد مسیر بیراهه نشود. «متعادل بودن» این نیاز در مفاهیم صحیفه سجاده به این معناست که انسان هر قدر در جامعه محبوب‌تر شد، آن را از جانب خدا بداند و به همان اندازه در درون خود نیازمندی و خشوع بیشتری نسبت به خدای متعال احساس

کند تا در رهگذر این تعادل بیرونی و درونی از مسیر حق جدا نشود و با تصور افزایش محبوبیت، حق را زیر پای نهد. «استمرار» هم به این مفهوم است که انسان با پرهیز از اقدامات نمایشی و هیجانی، اثر بلندمدت را در اقدامات خود در نظر بگیرد و طوری عمل کند که اثر کار و نام نیک او حتی برای آیندگان هم بماند و پس از مرگ هم نتایج آن به کارنامه عمل فرد برسد.

نیاز به پاسخ مطلوب

دریافت «پاسخ مطلوب» و متناسب با فطرت و تمایلات مشترک یکی از مضمون‌های سازمان‌دهنده برای نیازهای اجتماعی انسان است که در صحیفه سجادیه به آن اشاره شده است. دو ویژگی «مثبت بودن» و «سریع بودن» در پاسخ‌دهی به درخواست‌کننده مطلوب است که در صحیفه سجادیه مورد توجه قرار گرفته است. توجه به تفاوت پاسخ به افرادی که از روی غفلت، اشتباهی را مرتکب شده‌اند، پاسخ نیک در برابر عمل بد مخاطب با هدف اصلاح و تربیت، پاسخ بدون خستگی و ملالت از نکاتی است که آن امام همام در مضمون پاسخ مثبت بر آنها توجه کرده‌اند. هم چنین مسئله سرعت در پاسخگویی یا پاسخگویی بهنگام به مخاطب از دیگر برجستگی‌های پاسخ مطلوب در صحیفه سجادیه است.

نیاز به پیوندجویی

مضمون سازمان‌دهنده نیاز به پیوندجویی با دیگر اعضای جامعه، نیاز دیگری است که در صحیفه سجادیه بدان اشاره شده است. این نیاز در قالب دو مضمون سازمان‌دهنده «ارتباط جمعی» و «ارتباط فردی» طبقه‌بندی شده است. «ارتباط جمعی» نیز در سه مضمون پایه «اجتماعات»، «خانواده» و «گروه‌های عمومی» دسته‌بندی شده است. امام سجاد(علیه‌السلام) به اهمیت حضور فرد در اجتماعات سالم هدفدار مانند نمازهای اعیاد، حضور و رونق محافل صالحان و گروه‌های مؤمنانه و مجموعه‌هایی که برای اقدامات نیکو شکل می‌گیرند، ارتباط محکم با فرزندان، خانواده، خویشان و همسایگان در قالب‌های گوناگون اشاره کرده‌اند. نکته برجسته دیگر، تأکید امام بر پیوند با خداوند متعال برای جبران همه‌ی تنها گذاردن‌ها توسط دیگران و توجه ویژه برای پراکنده کردن پیوندهای هدفدار دشمنانه علیه جامعه اسلامی در ارتباطات جمعی است. «ارتباط فردی» نیز یکی دیگر از مضمون‌های پایه «نیاز به پیوندجویی» در کنار ارتباطات اجتماعی، نقش مهمی را در پیوندهای اجتماعی ایفا می‌کند. ارتباطات فردی در کنار شباهت‌ها، تفاوت‌هایی هم با ارتباطات اجتماعی دارد؛ مانند تفاوت نوع ارتباطاتی که دانشجو در کلاس یا مکان رسمی عمومی از خود نشان

می‌دهد با نوع ارتباطی که همان دانشجو در خوابگاه با هم‌اتاق خود برقرار می‌کند. مفاهیم صحیفه سجاده در زمینه ارتباطات فردی به دو نوع «رفتاری» و «کلامی» دسته‌بندی می‌شود. ارتباط رفتاری و غیر کلامی یکی از مهم‌ترین دسته‌های ارتباطات فردی در اجتماعی است که امام سجاد (علیه‌السلام) توسل به خدا را برای داشتن اخلاق خوب، نرمی رفتار ناشی از تواضع حقیقی و نه ظاهرسازانه، رفتار شایسته با نزدیکان، رفتار ضد تنش و فتنه را از نقاط با اهمیت در بعد «رفتاری» ارتباط فردی بیان می‌کنند. در بعد «کلامی» ارتباط فردی، بیان نیکوی عطایای الهی و توانایی ارائه دلنشین معارف و برقراری ارتباط با مخاطب مورد تأکید این کتاب بی‌همتاست.

حوزه اجرا

سومین بعد حیات اجتماعی در صحیفه سجاده در مضمون فراگیر «حوزه اجرا» و اداره و تدبیر کارهای اجتماعی است که در ادامه مطالبی پیرامون مضمون‌های سازماندهنده و پایه مربوط به این بخش از پژوهش ارائه می‌شود.

نیاز به آزادی

یکی از ابعاد نیازهای اجتماعی در صحیفه سجاده، «نیاز به آزادی» است که در عبارات متعددی به صورت تصریحی یا تلویحی و دلالت التزامی به آن اشاره شده است. نکته مهمی که امام سجاد (علیه‌السلام) ما را به آن رهنمون می‌شوند این است که آزادی واقعی پس از تحقق رهایی در دو بستر درونی و بیرونی فراهم می‌شود. بالاترین مرتبه آزادی از آن خداست و در مرتبه بعدی به طور متناسب متعلق به بندگان صالح اوست و هرکس از انسان‌ها از بند تن و طبیعت رهیده‌تر و با کمالات هم‌آغوش‌تر باشد، سهم بیشتری از آزادی حقیقی خواهد داشت (جوادی آملی، ۱۳۸۲: ۱۵۷)؛ از این رو بنا بر رهنمود امام سجاد (علیه‌السلام)، گناه و نافرمانی عامل محدودکننده آزادی انسان در دنیا و آخرت است. «بستر درونی» آزادی با حرکت در مسیر بندگی الهی شکل می‌گیرد. در نگاه صحیفه سجاده تحقق آزادی انسان، نیازمند «بستر بیرونی» نیز هست و لطف و عنایت الهی و عوامل مکانی و زمانی، مؤلفه‌های آن به‌شمار می‌آید.

نیاز به عدالت

عدالت از مهم‌ترین نیازهای بشری است که وجود آن در جوامع، که انسان‌ها خود را با یکدیگر مقایسه می‌کنند، بیشتر احساس می‌شود. عدالت لزوماً به معنای تساوی نیست؛ بلکه به این معنا است

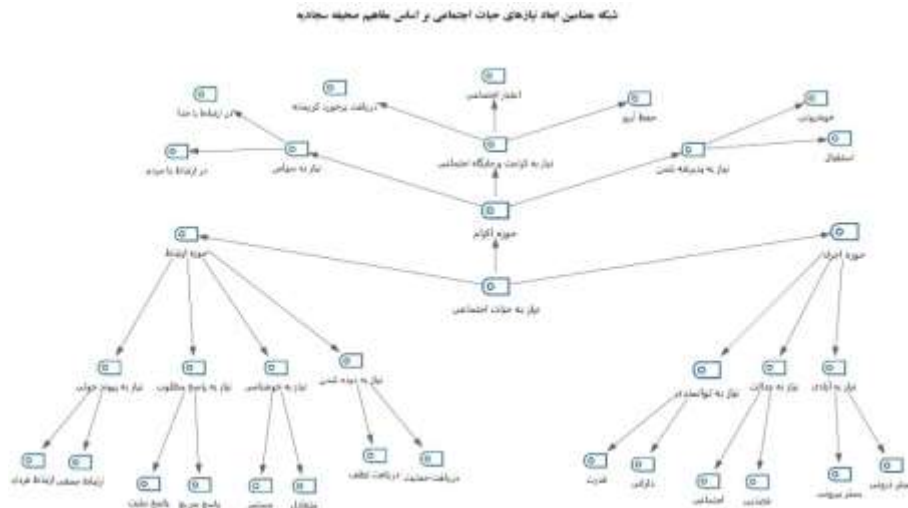
که حق هر موجودی به آن متناسب با میزان حق و صلاحیت وی داده شود. در صحیفه سجادیه وجود این نیاز بشری در دو قالب «قضایی» و «اجتماعی» مورد تأکید قرار گرفته است. در رهنمودهای امام سجاد (علیه السلام) بُعد قضایی مضمون عدالت و عدالت خواهی، نیازمند «الگوی الهی» و ابتنا بر «حق» است. اگر زبانه ترازوی عدالت خواهی از حق انحراف داشته باشد، فاقد ارزش است و این آسیب در قضاوت و جستجوی عدالت در سامانه های اجتماعی باید برطرف شود. هم چنین در بُعد اجتماعی، مضمون عدالت در صحیفه سجادیه، تقسیم عادلانه امکانات و معیشت بندگان، تأمین امنیت مردم، دوری مجذانه از ستم کردن هنگام قدرت و ستم کشیدن، مورد تأکید قرار گرفته است. امام سجاد (علیه السلام) در مضمونی بی نظیر این نکته را به پیروان می آموزند که عدالت درونی اگر به عدالت بیرونی منجر شود، جامعه بسیار زیبا ساخته می شود.

نیاز به توانمندی

توانمندی انسان در دو قالب «قدرت» و «دارایی» در محیط «جامعه» مفهوم پیدا می کند و انسان مؤمن باید برای کسب قدرت و دارایی سالم و مشروع دارای برنامه باشد تا هم برای کارهای دستور داده شده از سوی خدا و مبارزه با ظالم به پا خیزد و هم با رعایت چارچوب ها، دچار انحراف از مسیر حق نشود. امام سجاد (علیه السلام) علاوه بر درخواست توانایی مشروع برای کارها از خدا، ضعف جریان باطل را، که منبع قدرت نامشروع دارد یا از آن استفاده ناحق می کنند به عنوان یکی از راه های اصلاح، مورد درخواست قرار می دهد. بعد دیگر توانمندی، توان اقتصادی است که اهمیت زیادی در ایجاد توانمندی اجتماعی دارد مشروط به درخواست از خدا، تهیه از راه حلال و مصرف در مسیر مشروع.

جمع بندی و نتیجه گیری

در مجموع با توجه به تحلیل و دسته بندی داده ها و شناسه های استخراج شده از صحیفه سجادیه در بعد حیات اجتماعی به عنوان یکی از ابعاد مهم نیازهای منابع انسانی، ده مضمون سازمان دهنده و ۲۱ مضمون اصلی یا پایه شناسایی شد که الگوی کامل آن در شبکه مضمون های زیر به نمایش در آمده است:

شکل ۱. شبکه مضمون‌های ابعاد نیازهای اجتماعی منابع انسانی در صحیفه سجاده

باتوجه روش استقرایی پژوهش، خروجی الگو بیانگر جامعیت فوق‌العاده صحیفه سجاده در این زمینه است. در این الگو هم مسائل عاطفی و روانی انسان در محیط اجتماع در قالب نیازهای کرامت و جایگاه اجتماعی، دیده شدن، خوشنامی، پذیرفته شدن، سپاس و پیوندجویی مورد توجه قرار گرفته و هم مسائل کلان اجتماعی مانند عدالت، آزادی و توانمندی در حوزه قدرت و اقتصاد و پاسخگویی مدنظر بوده است. البته برخی از این نیازها و مسائل اجتماعی در بسیاری از یافته‌های علمی و پژوهشی غیر مرتبط با صحیفه وجود داشته است؛ ولی در این زمینه باید به چند نکته توجه کرد: ۱. مواردی از یافته‌های جدید علوم انسانی است در حالی که این مفاهیم بلند سال‌ها در صحیفه سجاده بوده است؛ ۲. ممکن است مواردی اشتراک در لفظ باشد؛ ولی مبنا و خاستگاه و مقصدی که صحیفه سجاده ارائه می‌کند بسیار متعالی و برجسته از دیگر دیدگاه‌هاست؛ ۳. پژوهش‌های جدید علوم انسانی توسط متفکران و صاحب‌نظران، می‌تواند موجب افزایش فهم و دامنه بهره‌مندی از این کتاب ارزشمند و دیگر منابع اصیل اسلامی شود. البته باید در این زمینه اصول و روشمندی بسیار مورد توجه قرار گیرد.

به نظر می‌رسد از زاویه دید صحیفه سجاده می‌توان مسائل اجتماعی مرتبط با جامعه، سازمان، خانواده و گروه‌های مختلف اجتماعی را متناسب با فطرت انسانی تحلیل کرد و نتایج ارزشمند و ماندگاری را در زمینه ایجاد جامعه سالم شاداب و سازمان‌هایی کارآمد و کارکنانی با انگیزه و

دارای سلامت روحی و روانی و معنوی شاهد بود. استفاده عملی از سطوح مختلف مضمون‌های این پژوهش در سازمان‌ها و مراکز آموزشی و تربیتی می‌تواند زمینه شکل‌گیری محیطی شاداب و مؤمنانه و در عین حال بهره‌ور را ایجاد کند. این زمینه برای پژوهشگران فراهم است که موضوعات مرتبط با افسردگی و شادابی عمومی، آسیب‌های اجتماعی، روش‌های ترویج احکام اسلام در جامعه و مسائلی مانند فرسودگی شغلی و ترک شغل را از دیدگاه صحیفه سجاده‌یه مورد بررسی قرار دهند و راهکارهای مبتنی بر فطرت الهی انسان را از آن استخراج کنند. هم‌چنین پیشنهاد می‌شود ابعاد این پژوهش در سازمان‌ها و مجموعه‌های آموزشی و فرهنگی به صورت مطالعه موردی مورد بررسی قرار گیرد یا به صورت الگو، برای تحلیل مسائل و مشکلات اجتماعی استفاده شود. علاوه بر این موضوع این پژوهش می‌تواند در قرآن و نهج‌البلاغه و یا صحیفه امام و منابعی از این دست هم به صورت مستقل اجرا شود و نتایج آن برای تقویت تولید علم در زمینه نیازهای اجتماعی مورد استفاده قرار گیرد. در نهایت پژوهشگران می‌توانند با مبنا قرار دادن این دست پژوهش‌ها که بر معارف دینی و فطری مبتنی است در قالب مطالعات تطبیقی، نقاط ضعف احتمالی دیگر نظریات علمی مبتنی بر اندیشه‌های مادی را مشخص، و یا در جهت توسعه و کاربردی‌تر کردن نتایج، پژوهشهای دیگری را طراحی کنند.

منابع فارسی

- قرآن کریم (۱۳۸۴)، ترجمه آیت‌الله العظمی ناصر مکارم شیرازی، مشهد: انتشارات آستان قدس رضوی.
- نهج‌البلاغه (۱۳۷۹)، شریف رضی، ترجمه محمد دشتی، قم: مؤسسه تحقیقاتی امیرالمومنین (ع).
- صحیفه سجاده‌یه (۱۳۹۰)، نرم افزار دانشنامه اصفهان: مرکز تحقیقات رایانه‌ای حوزه علمیه اصفهان.
- انصاریان، حسین (۱۳۸۹)، شرح و تفسیر صحیفه سجاده‌یه، تهران: دارالعرفان.
- آرمسترانگ، مایکل (۱۳۸۹)، مدیریت استراتژیک منابع انسانی، ترجمه سید محمد اعرابی و مهدیه امید، تهران: دفتر پژوهشهای فرهنگی.
- احمدنیا آلاشتی، سیامک؛ محمدی، ابوالفضل؛ بازرگانی، محمد؛ اسکندری، مجتبی (۱۳۹۳)، الگوی انگیزش انسان در سازمان از دیدگاه قرآن کریم، فصلنامه مدیریت اسلامی، ۲۱ (۲): ۱۱ - ۳۶.
- استوارت، گرگ ال؛ براون، کنت جی (۱۳۹۳)، مدیریت منابع انسانی، پیوند استراتژی و عمل، ترجمه: سید محمد اعرابی و مرجان فیاضی، تهران: مهکامه.
- اعظمی، امیر (۱۳۹۲)، پژوهش‌های مدیریت اسلامی، قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.

- ال.پتری، هربرت؛ مطهری طشی، جمشید (۱۳۸۲)، مازلو و خودشکوفایی، **مجله معرفت** ۶۹: ۱۰۰ - ۹۴.
- الوانی، سیدمهدی (۱۳۸۸)، **مدیریت عمومی**، تهران: نشر نی.
- امام جمعه، مهدی (۱۳۹۴)، تبیین رابطه کثرت حیات اجتماعی و ظهور مقامات انسان کامل با تمدن مهدوی، بر اساس مبانی عرفان و فلسفه اسلامی، **مشرق موعود**، ۹ (۳۴): ۱۳۱ - ۱۴۸.
- انصاری رنانی، قاسم، (۱۳۸۱)، نقدی بر نظریه سلسله مراتبی بودن نیازها، **مطالعات مدیریت**، ۳۳: ۸۸ - ۵۳.
- براندن، ناتانیل (۱۳۸۰)، **روان شناسی عزت نفس**، ترجمه مهدی قراچه داغی، تهران: نخستین.
- بوذری نژاد، یحیی (۱۳۹۱)، منشأ حیات اجتماعی از نظر علامه طباطبایی، **نظریه‌های اجتماعی متفکران مسلمان**، ۲(۲): ۴۱ - ۶۲.
- جوادی آملی، عبدالله (۱۳۸۲)، **حیات حقیقی انسان در قرآن**، تدوین: امین دین، غلام علی؛ بند علی، سعید، جلد ۱۵. قم: مرکز نشر اسراء.
- حائری شیرازی، محمدصادق (۱۳۷۸)، **حیات الهی**، تهران: لوح محفوظ.
- راینز، استیفن پی (۱۳۹۰)، **مبانی رفتار سازمانی**، ترجمه علی پارسایان و سید محمد اعرابی، تهران: دفتر پژوهشهای فرهنگی.
- رضائیان، علی (۱۳۸۵)، **مبانی سازمان و مدیریت**، تهران: سازمان سمت.
- ریو، جان مارشال (۱۳۷۶)، **انگیزش و هیجان**، ترجمه یحیی سیدمحمدی، تهران: نشر ویرایش.
- سلطانی، محمدرضا (۱۳۹۲)، درآمدی بر شناسایی نیازهای انسان از دیدگاه قرآن با تأکید بر برتری نیازهای معنوی در سلسله مراتب نیازها، **فصلنامه مدیریت اسلامی**، ۱ (۲۱): ۹ - ۴۳.
- شجاعی، محمد صادق (۱۳۹۱)، **انگیزش و هیجان**، نظریه‌های روانشناختی و دینی، قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.
- شجاعی، محمد صادق (۱۳۸۶)، نظریه نیازهای معنوی از دیدگاه اسلام و تناظر آن با سلسله مراتب نیازهای مازلو، **مطالعات اسلام و روان شناسی**، ۱(۱): ۸۷ - ۱۱۶.
- شکیبایور، عنایت‌الله (۱۳۶۳)، **دایره‌المعارف روانشناسی**، شامل مباحث مختلف روانشناسی و روانکاوی، تهران: فروغی.
- شهابی، محمود (۱۳۶۱)، **رهبر خرد**، چاپ ششم. تهران: کتابفروشی خیام.
- شهری، محمدحسین (۱۳۸۴)، معرفی کتاب ابعاد انسانی و اجتماعی صحیفه سجاده، **سفینه**، دانشگاه علوم اسلامی لندن، ۳ (۹): ۱۴۹ - ۱۶۷.
- شیخ زاده، محمد (۱۳۹۲)، **رهبری خدمتگزار**، ج ۲. قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.
- شیخ صدوق (۱۳۷۸ق)، **عیون أخبارالرضا**، اول، تدوین: لاجوردی، مهدی، ج ۲، تهران: نشر جهان.
- صدوقی، محمد (۱۳۸۶)، **پژوهش کیفی در روانشناسی و علوم رفتاری**، تهران: هستی نما.

- طاهری کل کشوندی، مسلم؛ اله بداشتی، علی (۱۳۹۴)، فرآیند معناجویی زندگی و نقش آن در ایجاد حیات اجتماعی مؤمنانه، پژوهش‌های فلسفی کلامی، (۶۳): ۹۲ - ۷۵.
- طبرسی، فضل بن حسن (۱۳۷۷)، **جوامع الجامع**، ترجمه حبیب روحانی، ج ۱، مشهد: آستان قدس.
- طهماسبی بلداجی، اصغر (۱۳۹۱)، برنامه‌های قرآن در سبک و سیاق زندگی اجتماعی، **مجله قرآنی کوثر**، ۴۵: ۱-۱۰.
- عمید، حسن (۱۳۷۱)، **فرهنگ عمید**، هشتم. تهران: امیرکبیر.
- فارابی، ابونصر (۱۹۹۱)، **آراء اهل مدینه الفاضله**. تدوین: البیر نصری، نادر، بیروت: دارالمشرق.
- فارابی، ابونصر (۱۴۰۳)، **تحصیل السعاده**، تدوین: آل یاسین، جعفر. بیروت: دار الاندلس.
- فرقانی، مرتضی؛ نوری، نجیب‌الله؛ شیخ شعاعی، علیرضا (۱۳۹۱)، **نگاهی به روانشناسی اسلامی**، قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.
- فیضی، طاهره (۱۳۹۰)، **مبانی سازمان و مدیریت**، تدوین: مدنی، داوود، تهران: دانشگاه پیام نور.
- کارور، چارلز اس؛ شی یو، مایکل اف (۱۳۸۷)، **نظریه های شخصیت**، ترجمه احمد رضوانی، مشهد: آستان قدس رضوی.
- کاظمی، الهام (۱۳۹۵)، **حیات اجتماعی موسیقی آوازی**، پایان‌نامه کارشناسی ارشد. دانشگاه هنر تهران: دانشکده موسیقی.
- کلینی، محمد بن یعقوب (۱۴۰۷ق)، **الکافی**، چهارم، تدوین: غفاری، علی‌اکبر، ج ۲. تهران: دارالکتب الإسلامیه.
- کمالی، یحیی (۱۳۹۷)، روش‌شناسی تحلیل مضمون و کاربرد آن در مطالعات سیاستگذاری عمومی، **سیاستگذاری عمومی** ۴ (۲): ۱۸۹ - ۲۰۸.
- گائینی، ابوالفضل (۱۳۹۰)، **درسنامه مبانی معرفت‌شناسی تئوری‌های سازمان و مدیریت**، قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.
- گائینی، ابوالفضل (۱۳۹۲)، **مدیریت منابع انسانی با رویکرد اسلامی**. قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.
- محمدی، مهدی (۱۳۹۷)، **طراحی الگوی تربیت و آموزش مدیران نهادی جمهوری اسلامی مبتنی بر شایستگیها**، پایان‌نامه دکتری، دانشگاه لرستان: دانشکده مدیریت و اقتصاد، گروه مدیریت.
- مدنی، سید علیخان (۱۴۱۱ق)، **ریاض السالکین**، شرح عربی صحیفه سجاده، قم: نشر جامعه مدرسین.
- مصباح یزدی، محمد تقی (۱۳۷۶)، **اخلاق در قرآن**، ج ۲. قم: مؤسسه پژوهشی امام خمینی (ره).
- مطهری، مرتضی (۱۳۸۵)، **جامعه و تاریخ**، تهران: صدرا.
- ملاصدرا، محمد بن ابراهیم (۱۳۶۲)، **مبدا و معاد**، تدوین: نورانی، عبدالله، ترجمه: الحسینی اردکانی، احمد بن محمد. تهران: مرکز نشر دانشگاهی.
- نورایی، محسن؛ رزاقی، رحمت؛ موسوی، محسن؛ باقرزاده خجسته، حسن (۱۳۹۸)، نقش آموزه‌های قرآنی،

اسلامی و عرفانی بر سبک زندگی اجتماعی، عرفان اسلامی: ۱۹۳ - ۲۱۰.

منابع انگلیسی

- Britannica** (1768), <https://www.britannica.com/topic/social-structure>.
- Bruggencate, T., Luijkx, K., Sturm, J. (2018), Social needs of older people: Asystematic literature review, **Ageing and Society**, 38(9), 1745-1770. <https://doi.org/10.1007/s10902-020-00287-9>
- Buijs, V.L., Jeronimus, B.F., Lodder, G.M.A. et al. (2020), Social Needs and Happiness: A Life Course Perspective, **Journal of Happiness Studies**. <https://doi.org/10.1007/s10902-020-00287-9>
- certo, s. e. (1994). **Modern Magmant**. diversity,quality,ethies,and the global enviroment. Allyn and Bacon.
- Cherrington, D. (1989), **Organizational Behavior: The Mangment of Individual and Organizational Performance**. Boston: Allyn and Bacon.
- Hofstede, G. (1993). Cultural Constraints in Management Theories. **The Executive**, 7, 81-94.
- Murray, H. (1938). **Explorations in Personality**. Oxford University Press: New York.
- Ormel, J., Lindenberg, S., Steverink, N., Verbrugge, L. M. (1999). Subjective well-being and social production functions, **Social Indicators Research**, 46(1), 61-69. <https://link.springer.com/article/10.1023%2FA%3A1006907811502>
- Triandis, H (2004), The Many Dimention of Culture, **Academy of Management Executive** 18(1), 88-93. 2018. 18 October.
- Thrive Global** (nd), <https://thriveglobal.com/stories/definition-of-social-life-what-it-is-meaning-and- concept/>.

